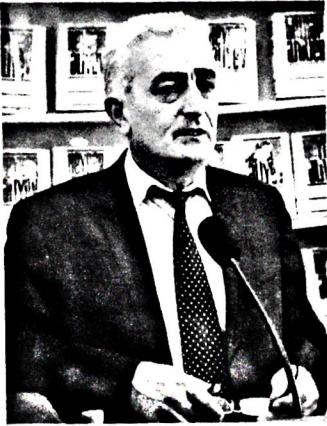

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

(Tayyar Salamoğlunun tədqiqatları əsasında)

Razim MƏMMƏDOV,
ADPU-nun Ədəbiyyat
kafedrasının müdiri,
dosent

(Əvvəlli ötən sayımızda)

F.Köçərlinin çoxsahəli təqidçi yaradıcılığından söhbət açan T.Salamoğlu onun ədəbiyyatı tarixi kontekstde de təhlil və qiymətləndirmə bacarığına malik olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir: "F.Köçərli ədəbiyyati tarixi kontekstde qiymətləndirməyi bacarıdır. O, Sədinin, Hafızın, Füzulinin, eləcə də Şəkspirin və b. yaradıcılığına qiyamet verəndə onların yaşayış-yaratdığı tarixi şəraiti, zamanın tələblərini öne çekiirdi. O, ədəbiyyatı milli möşətin aynası hesab etməklə bərabər, həm də zamanın aynası hesab edirdi: "Həqiqi şair öz zəmanesinin aynasıdır". Bu müləhizə F.Köçərlinin ədəbiyyatdan müasirlük tələbinin ifadəsidir. Təqidçiye görə, sənətkar o zaman böyük olur ki, onun əsərində zamanın ruhu, mürekkeblikləri və ziddiyetləri əks olunsun".

T.Salamoğlunun araşdırmasından müyyən olur ki, F.Köçərli ədəbi təqidçi fealiyyətində sənətde idəyalıq məsesəsine xüsusi diqqət yetirmiş, idəyalıqla sənətkarın vətəndaşlıq amalını vəhdətde götürmüdü: "F.Köçərli sənətdən idəyalıq tələb edir. Onun qəti qənaətinə görə, konkret ideya istiqaməti olmadan sənətin zamanın aynasına çevrilmesi de mümkündür. Təqidçi idəyalıqla sənətkarın vətəndaşlıq amalını vəhdətde götürür. F.Köçərliliyə görə, gərk sənətkar "öz səsini millətinin səsine qoşub, onun qeyrət və təessüb dəmarını hərkətə getirir; təsirli kəlamı ile onu qəfəldən bidar edir, təreqqi və maarif səmtinə cüret və casərat ilə devət ede".

Sənet üçün təbii duygunu ve düşüncəni məqbul hesab edən F.Köçərlinin mövqeyini təqdir edən T.Salamoğlunun fikrincə, təqidçinin "bu müləhizələri həqiqi sənet əsərinin yanarnameyə ağılla hissə vəhdətini əsas götürür". Alim onu da vurgulayır ki, Köçərliliyə görə, sənet, bedii yaradıcılıq, ilk növbədə, ürəkdən, sənətkarın hiss və duygularından gücləndirilir.

T.Salamoğlu Köçərlinin təqidçilik yaradıcılığından bedii edərən sənətkarın fealiyyətində maraqlı bir cəhəti de üzə çıxarı. Alimin fikrincə, "F.Köçərlinin nəzəri müləhizələri ilə eməli qiymətləndirmələri bir qayda olaraq üst-üstə düşür". Tedqiqatçı gəldiyi qənaətləri isbatlamaq üçün yazır: "O, tarixi ədəbi prosesin nümayənləri olaraq Vəqifin, Vidadinin, Q.Zakirin, S.Ə.Sirvani'nin yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilərən onların əsərlərinin "semimi qəlbəndən və hissiyatlı-həqiqi ilə bahəmə gəldiyini" bu sənətkarların "keçmiş əsrin ayin və adati və adamlarının "adab və exlaq və dolanmaları"ni "artıq məharətlə rüştəyi-nezme

çəkdiklərini" öne çekiir. F.Köçərliye Vəqif və Vidadinin "mədhi-hüsün və eşqi dilber barəsində" şeirlər yazması da qoribə golmır. Məsələyə tarixilik və müasirlilik nöqtəyinən yanaşan təqidçi şeirdəki bu istiqamətin zamanın tələbi ilə bağlı olduğunu başa düşür. F.Köçərli öz həməsərlərinin yaradıcılığına isə müasirlilik tələbi ilə yanaşır, məhz bu kontekstdən onların qarşısına konkret hayatı məsələlərdən, milletin problemlərindən bəhs edən və zamanın ruhuna uyğun əsərlər yazmaq" tövsiyəsini "realist ədəbiyyat" uğrunda mübarizəyə çağırış" kimi deyər-ləndirir.

F.Köçərlilər dəqiq, obyektiv təqidçi kimi deyər-ləndirən T.Salamoğlu onun gəldiyi qənaətləri təqdir edir: "F.Köçərli "Axundovun komediyalarının meydana çıxdığı vaxtdan" keçən otuz il ərzində Azərbaycan ədəbiyyatında iireliliyə görə bilmir, bu ədəbiyyatın həle de epikonçu qəzel şeirlərinin təsir dairəsindən qurtara bilmediyi, bu tipli şeirlərin isə müasirlilik telebine heç cür cavab vermədiyini göstərir... Bununla belə, əsrin (XIX əsrin - R.M.) sonlarına doğru ədəbi prosesdə gedən zəif bir oyanış da onun diqqətindən yaşılmır. Bir təqidçi həssasiyyət və milli ədəbiyyat təssübəsi kimi Köçərliliyə-mədəni mühüm ciddi əsərlərə, xüsusiDRAMATİK ƏSƏRLƏRƏ QARŞI YARANAN "MEYL VƏ HEVES"İ DƏ GÖRÜR VƏ BUNU YÜKSƏK QİYMƏTLƏNDİRİRİ. "AZƏRBAYCAN KOMEDIYALARI" MƏQALƏSİNİ DE ELE BU MÜNASİBƏTLE YAZMİŞDİ. TƏQİDÇİ BU ƏSERİNDE M.F.AXUNDZADEDƏN SONRA DRAMATİK JANRLARDA YAZILMIŞ ƏSƏRLƏRİ ELMİ TEHLİL SÜZGƏCİNƏN KEÇİRİB, AXUNDZADENİN DAVAMÇILARININ YARADICILIĞINDA UĞURLU VƏ UĞURSUZ CEHƏTLƏRDƏN TƏFSİLAT İLƏ SÖHBƏT AÇMİDİ".

T.Salamoğlunun fikrincə, "Azərbaycan komediyaları" məqaləsində F.Köçərlinin əsas amalından biri de "tarixi ədəbi prosesləri cari ədəbi prosesin qarşılıqlılaşdırılmasında əsas məqsəd irs-varislik əlaqəsindəki iireliliyi" və yaxud geriləməni müeyyənəşdirəmek idi. Başqa sözə, F.Köçərli müasiri olan sənətkarların yaradıcılığında enənəye novator münasibət axtarırdı. Məqaləde özüne yer alan təqid və təqdir yönümlü fikir və müləhizələrə buradan doğdur. F.Köçərliliyə bedii əsərə münasibətində obyektiv və prinsipial mövqə nümayiş etdirir, bedii estetik tələbləre cavab vermeyen əseri qəleminin bütün gücü ilə təqid edirdi".

F.Köçərliliyə gəldiyi qənaətləri isbatlamaq üçün yazır: "O, tarixi ədəbi prosesin nümayənləri olaraq Vəqifin, Vidadinin, Q.Zakirin, S.Ə.Sirvani'nin yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilərən onların əsərlərinin "keçmiş əsrin ayin və adati və adamlarının "adab və exlaq və dolanmaları"ni "artıq məharətlə rüştəyi-nezme

dir: "Nadanlıq" dramında kənd heyati, kəndli möşəti və insanların xarakteri ciddi təsvir seciyyəsi ala bilmir, heyatın və xarakterlərin parodiyası təessürat yaradır.

F.Köçərliliyə gələn təqidçi təsirinə görə, ziyalı obrazları kimi əsərə getirilən Məmmədə ağa və Ömer, kənd adamları kimi təsvir edilən Hacı Abdulla, Qurbanlı, Niyazlı və başqaları, hemçinin kənd cavanları Veli və yoldaşları öz heyati xarakterlərinə uyğun seciyyə ilə çıxış edə bilirlər.

Bədi təsvirdə psixoloji əsaslandırmaşın və inandırıcılığın əhəmiyyətini öne çəkən F.Köçərliliyə hadisələrin inkişafının və süjetin sonluğunu inandırıcı olmadığını səbut edir.

F.Köçərliliyə "Nadanlıq" dramının dilini tamamilə haqlı olaraq "yonulmamış dil kimi xarakterize edərək yazar: "Komedyada yanlış, Azərbaycan ləhcəsinin ruhu ilə uyışmayan ifadələrə, demək olar ki, addımباşa təsadüf olunur. Elə bil ki, bu analitində yazılmış orijinal bir əser deyil, rus dilindən edilmiş zəif bir tərcümədir".

T.Salamoğlu "Nadanlıq" komedyasını haqqında F.Köçərlilərin gəldiyi qənaətləri ümumiləşdirərək yazar: "Nadanlıq" komedyası haqqında F.Köçərlinin bura qeder qeyd etdiyimiz və etmediyimiz təqidçi təqidçilərinin hamisi onun əsər üzərindəki dürüst müşahidə və qənaətlərindən doğmuşdu. Fikrimizcə, həqiqi estetik təhlil nümunəsi kimi F.Köçərlinin "Nadanlıq" la bağlı müləhizələri öz müasirləriniindi saxlayır".

F.Köçərlinin çoxsaylı ədəbi-təqidçi məqalələrini diqqətən təqdir edən T.Salamoğlunun fikrincə, təqidçini yaşadığını dövrde dramaturgiyaya nisbətən bedii əsərin zəif inkişafı narahat etmişdi. O, dramaturji janrlarla berabər, bedii əsərin inkişaf etdirilməsini müasirlərinin qarşısında tələb kimi qoyurdur. Alim F.Köçərlinin bu məsələdən bedii əsərlərindən söhbət açıraq yazar: "O, "Azərbaycan ədəbiyyatı" məqale-sində Azərbaycan ədəbiyyatında nərə enənəsinin zeifliyindən, roman janrlarında əsərlərin ümumiyyətən yazılımamasından ürək ağrısı ilə söhbət açır və bu janrin bizim ədəbiyyatımızda özüne yer edə bilməməsinin səbəbini qadının ictimai heyatda heç bir rol oynaya bilməməsi ilə əlaqələndirir. Onun bu janrin spesifikasi ilə bağlı söylediyi müləhizələr kifayət qeder orijinal və maraqlıdır: "Qadın, yəni məhəbbət və bununla əlaqədar olan eziyyətlər, bir-birinə qarşı duran xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi olmayan roman ise çox darıxdırıcı bir şəydir; bəle roman oxucuya semərəli, necib və yüksək təsir göstərə bilməz". O, N.Nerimanovun "Bahadır və Sona", S.M.Qəzənovun "Məktub-Şeyda və Şirvani" əsərlərində qadın obrazlarının başqa millətlərə mənsub olmasına da Azərbaycan qadının ictimai heyat səhnəsine çıxa bilməməsi ilə izah edirdi".

Kəskin əsirin əvvəllerindən F.Köçərlinin bedii əsərin sefatının inkişafına xüsusi diqqət yetirməsi T.Salamoğlunun nəzərindən yaxınır. O, təqidçinin C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir haqqında söylediyi fikirlərini "ədəbiyyatımızda iki fenomenə

isdedadın gelişini" görməsi kimi deyərləndirir: "Sabir haqqında yiğcam məqaləsində böyük sənətkarın yaradıcılığını hələ öz sahığında "gülüdür-gülüdürə ağladan" və "ağladı-agladı güldürən" bir sənət kimi xarakterize etməsi bize əsas verir deyik ki, F.Köçərliliyə ədəbiyyatımızda özüne yer edən bu cərəyanın mahiyyətini vaxtında başa düşüb qiymətləndirmişdir".

T.Salamoğlu F.Köçərlilərini böyük sənətkarımız C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında təqidçi realizmin nümunələrinin olduğunu başa düşən və vurğulan ilk təqidçi kimi deyərləndirir: "Ədəbi mühitin C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığını, xüsusən "Usta Zeynal" "sükutla" qarşılıması təqidçini narahat edir. F.Köçərliliyə "Poçt qutusu", "Kişmiş oyunu" və "Usta Zeynal" hekayələrinin onda doğurduğu təssürat əsasında ədəbiyyatımızda "müşahidə etdiyi heyati canlı və anlaşılı" dil ilə, Şərq yumorunun aydın xüsusiyyətləri ilə vero bilən" istedadlı bir sənətkarın geldiyini xəbər verir. O, "sadəlik, təbiilik və real heyata yaxınlığı" C.Məmmədquluzadə hekayələrinin "əsas məziyyətləri" i hisab edir. Bu müləhizələr dürüst və həssas müşahidədən xəbər verir".

T.Salamoğlu əsası M.F.Axundzadə tərəfindən qoymuş professional ədəbi təqidin inkişafında F.Köçərlinin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir, onu böyük müşahidə qabiliyyətinə malik istedadlı təqidçi hesab edir.

XX əsrin ilk on illiklərdən başlayaraq M.F.Axundzadənin təqid məktəbinin ən yaxşı enənələri dəha da inkişaf etmiş və yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. Bu dövrde Azərbaycan ədəbi mühitinə yeni tipli ədəbiyyatın yaranması, ictimai heyatda issa yeni vətəndəş düşüncəsi formalasdırmaq prosesində təqidçi qəleminin etibarlı yaradılırdı. T.Salamoğlu bu boşluğu aradan qaldıran F.Köçərliliyə, Ə Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu kimi peşəkar təqidçilərə yanaşı, Seyid Hüseynin (Sadiqzadə) de adını çekiir. Alim ali təhsili olmayan S.Hüseynin "edəbi təqidde sistemli məşğul olmasının mühüm amillərindən" biri kimi onun uzun müddət metbut aləmde çalışmasını göğür. Təqidçilər yazar ki, o, dövrün metbut orqanlarında gedən ədəbi müləhizələr de "S.Hüseyni ədəbiyyat və sənet məsələlərinə aktiv münasibət bildirməye sövq edir, peşəkar təqidçi kimi fealiyyəti istiqamətləndirir. O, heç vaxt özünü təqidçi kimi deyir, ədəbiyyatda adlandırmamış, yaxşıdır ədəbi-təqidçi məqalələri bir qayda olaraq "oxucu təssüratı" kimi qəleme verməyə çalışmışdır". S.Hüseynin bu mövqeyini "yüksek təqidçi təvazökarlığı" hesab edən T.Salamoğlu yazar: "Əslində S.Hüseynin məqalələri zamanına görə, ədəbi təqidin teleblərinə cavab verirdi. Çünki onun yazılarında ədəbi prosesin məhsulu olan her bir əsəre yazıcıının yaradıcılıq yolunun inkişafı, milli və dünya ədəbiyyatının tarixi və çağdaş mənzərəleri kontekstində deyər vermək cəhdi onde iddi. S.Hüseyn her bir əsəri aid olduğu janrin tarixi yaddaşı zəminində təhlil obyektiyinə çevirməyi bacarıır, onları dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisə məstəvisinə getirə bilirdi".

Ovvoli 8-ci sahifədə

Keçən əsrin əvvəllerinin mürükkeb və ziddiyətli edəbi prosesinə təqibində təqidə böyük ehtiyac varadığını döne-döne vurgulayan S.Hüseynin fikirlerini təqdir eden T.Salamoğlu bu ideyaların böyük istiqamətverici rolə malik olduğunu bildirir: "S.Hüseynə görə, yazıçının zaman və cəmiyyət qarşısında üzərinə düşən vezifəni lazımi şəkildə dərk etməsi üçün təqidi düşüncənin edəbi prosesə fəal müdaxiləsi vacib şər idi. Məhz bu fəal müdaxilə hesabına sənətkarda yazdıqlarına qarşı məsuliyyət duyusunu oynamaq, onları ideyabədi cəhdən mümkəmməl və zamanın tələblərinə uyğun əsərlər yazmağa istiqamətləndirmək olar".

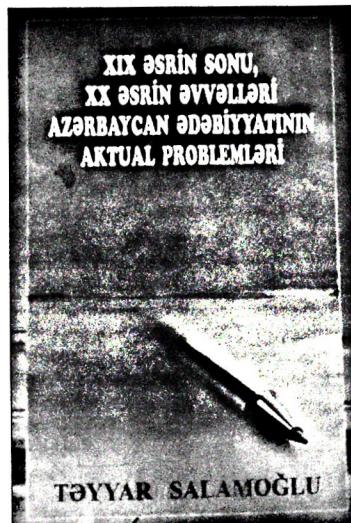
S.Hüseyni de F.Köçərli kimi Axundzadənin təqid məktəbinin davamçısı hesab edən T.Salamoğlu onun edəbi təqidə gelişini bəlli seciyyələndirir: "Şəhəfləri kimi, o da təqidə realist sonət uğrunda mübarizə dalğasında gəlməmişdi. Sənətin cəmiyyətin inkişafına təkan vermesi, milli və vətəndaşlıq düşüncəsinə irəli aparması uğrunda mübarizə onun da əsas məramını və məqsədini təşkil edirdi. Bununla bərabər, o, müsərisi F.Köçərli kimi, edəbiyyatın inkişafındakı müxtəlif təməyülləri görür və qəbul edirdi. Bu məqamda S.Hüseynin sənət qarşısında irəli sürdüyü iki pozulmaz princip var idi: Sənətin milli mənafeyə xidməti, milliliyə bərabər, bəşeri məzmun ifadə etməsi; ikincisi, bədii əsərin sənət qanunları nöqtəyi-nəzərindən zəruri tələblərə cavab verəcəyi".

T.Salamoğlu tədqiqatında S.Hüseynin həyat həqiqətinin bədii ifadəsində, ictimai həyat materialının bütün genişliyi ile edəbiyyata getirilməsində və milli düşüncəyə təsir imkanları baxımından roman janrına xüsusi əhəmiyyət verdiyini, bu janrı milli mühüm intişi və inkişafı namine qəleminin bütün gücünü sərf etdiyini bildirir. Alim yazar ki, "onun təqidini fealiyyətində romana xüsusi yer ayırmayı, həm de bu janrı zamanın tələbi kimi meydana çıxmaya və dünya edəbiyyatında bu istiqamətde böyük uğurlar elde olumması ile bağlı idi. Bu monada edəbi təqidin üzərinə ağır bir missiya düşündür. Həmin missiyani şərəfle yerine yetirən təqidçilər sırasında S.Hüseyin adı birinci yerde dayanırdı".

S.Hüseynin milli romanın inkişafına göstərdiyi elmi-nəzəri və praktik köməyin bütün aspektləri ilə K.Talibzadənin tədqiqatlarında öyrənildiyini vurgulayan alim öz tezislərində akademikin tədqiqatlarını ciddi elmi menbə kimi qəbul etmək yanaşı, həm de S.Hüseynin roman janrı ilə bağlı məqalələrin tipoloji ümumiyyətdirməyə cəlb edir və belə qorara golur ki, təqidçi Azərbaycan romanının yaranmasına və inkişafına böyük töhfə vermişdi: "S.Hüseyn edəbi-təqidi məqalələrində roman janının nəzəri-estetik şərhini vermiş, bu janrı dünya edəbiyyatındaki seçilmiş nümunələrinə diqqət çəkmiş, romanı janının estetik imkanları ilə zamanın tələbləri arasında uyğunluqları tutarlı delillərlə şərh etməyə çalışmışdır".

T.Salamoğlu öz tədqiqatlarında vurgulayır ki, S.Hüseyn roman janrıda yaranan bədii sənət nümunələrinin təqid-tehlil süzgəcindən keçirək onları "milli romanın ilk nümunələri, roman yaratmaq töşəbbüsleri kimi" alıqlayır. Doğrudur, bu əsərlərin "həcmi S.Hüseyni narahat etse de, o bu başlangıçca nikbin yanaşır, gelocokda daşı iri həcmli romanların yaranacağına ümidi edirdi". S.Hüseynde bu nikbinliyi yaranan amillerden bəhs edən tədqiqatçı yazar: "S.Hüseynin nikbinliyinə əsas verən başqa bir cəhet isə ortaşa çıxan milli nümunələrdə həqiqi roman materiallarının mövcudluğudur".

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDE

luğudur. Bu cəhet isə müəlliflərin bədii düşüncəsindəki potensialı göstərir. S.Hüseyn yazardı: "Bədbəxt milyonçu"nın məzmunu necə ki, keçən nömrədə ixtisaren bəyan edildi, bir roman məzmunudur. Belə bütün həqiqətə bir romanıdır". M.S.Ordubadının bu əsərini "bütün həqiqətə bir roman" hesab edən təqidindən nəyə əsaslandıdığını T.Salamoğlu belə izah edir. Təqidçi "stüjet xəttinin əsasında duran hadisələrin və bədii konfliktin ictimai həyatını bütövlükde öz içərisine almaq imkanlarını nəzərdə tutur, müəllifin "Iranın döri-istibdadının, Nəsreddin şahın əsili idaresinin, dövleti-mütəqəyyinin İranə ne kimi fəna təsir bəxş etdiyi" göstərmə məqsədini təqdir edir, "roman məzmununu" məhz bu məqsədin gerçəkləşdirilməsində axtarır, əsərin meziyyətlərini və qüsurlarını da buna əsasən müəyyən edirdi".

Romanın əsas qəhrəmanı Rzaqulu xanın maarifçi xarakterini xarakterize edən S.Hüseynin goldüyü qonaclarla münasibət bildiren T.Salamoğlu yazar: "S.Hüseynə görə, Rzaqulu xanın maarifçi xarakteri Yeten üçün bu istiqamətə görkəm istədiyi işlər, arvadı Böyükxanının nadanlığı, təkəcə "aile dramı"nın yox, konfliktin ictimai tutumunu da şərtləndirir; lakin müəllif bu "aile dramı"nın bütövlükde ictimai həyat dramına çevire bilmir. Romanın sosial tutumunun zəifliyi bunda axtarılır. Təqidçi Rzaqulu xanın nadanlığı, cəhətə qarşı mübarizədə tez möglüb olmasının sebəblerini onu xarakterindəki zəiflikdə, xarakterinin arzuladığı işləri həyata keçirməye imkan verməsində görür".

T.Salamoğlu romanı M.S.Ordubadının qarşıya qoyduğu məqsəde nail ola bilmeşinə dair S.Hüseynin qonacları və bu qonacların doğruluğunu təsdiq edən K.Talibzadənin fikirləri ilə razılışdır. Onların "müəllif qarşısına qoyduğu məqsədi tam gerçəkləşdirə bilməmiş, məsiət təfsilatlarına dəha artıq yer vermiş, bu da nəticə etibarilə İranın ictimai-siyasi həyatına nüfuzu arxa plana keçirmişdir" qonaclarına, bəle demək mümkünsün, tam alternativ konsəpsiya irəli sürür. Alim bədii metnə müasir edəbiyyatın tələbləri prizmasından çıxış edərək münasibət bildirir: "Bədbəxt milyonçu" maarifçi realist metodda yazılmış bir əsərdir. Müəllif şahlı əsüdədəsine inqilabi-inkarçı tendensiyə ilə

yanaşır. Lakin müəllif İran ictimai mühitində yaranmış ağır vəziyyəti görür və bu vəziyyətdən çıxış yolları haqqında düşünür. Rzaqulu xan maarifçi dünyagörüşü və xarakterli insan kimi bu etirazı simvollaşdırır. M.S.Ordubadı istibdad rejiminin "İранa ne kimi fəna təsir bəxş etdiyi"nın acı nəticələrini Rzaqulu xanın faciəli təbəyindən eks etdirir. Böyükxanımlar, Mirzə Rehim ağalar, Qulam xanlar bu isbiddad rejimindən tərəmələrdir. Məhz onların əməlliəri İranın "fəna vəziyyəti"ni eks etdirir. Mirzə Rehim ağalar, Qulam xanlar, Münəvvər xanımlar güclü istibdad rejimindən alırlar; bərəjim güclü ilə Rzaqulu xan tez bir zamanda mehv etməye nail olurlar. Obrazların simvolik "yük"lərini nəzəre alsaq, müəllifin "ailə-məsiət dramı" vasitəsilə əslinde İranın sosial-siyasi həyatını eks etdiridiyini düşünmək mümkündür".

Roman janrıda ictimai həyat məsolələrinin bədii eksinə geniş yer verilməsinin tərəfdarı olan S.Hüseyn bu bədii sənət nümunələrində ideya mükəmmiliyinə, yüksək bediilik teleblərinə xüsusi önem vermiş, müxtəlif məzmunlu təsvirlərdə rastlaşılan qüsurlar, uyğunluqlar olduqca dəqiq aşkarlanmış və həmin təqidi qeydlər indi də aktuallığını saxlamaqdadır. T.Salamoğlunun qonaqetine görə, aşkarlanan qüsurlar təqidinin sənətkarları gelecekdə bərəjim güclü ilə Rzaqulu xan tez bir hallara qarşı diqqətlə olmaq isteyindən, müəllifləri əsərləri üzərində dəha çox işləmeye sövg etmek arzusundan irəli gəlir: "Bir təqidçi kimi, S.Hüseynin üstün cəhətlərindən biri bu idi ki, o yazıcının potensialını görə bilir, yol verilən qüsurları müəllifin bədii təfəkkür imkansızlığından, yaxud bu imkanın lazımı seviyyədə ortaya qoyulmamasından, müəllif teləsənliyindən, əsər üzərində döne-döne işləmək vərdişiñin olmamasından irəli gəldiyini müəyyənləşdirə bilsər".

T.Salamoğlunun tədqiqatlarından aydınlaşır ki, S.Hüseyn keçən əsrin ilk on illik-lərdən roman adına yaraşmayan cizmə-qaralarla, milli edəbiyyatımızın nüfuzunu xələl getirən qeyri-sağlam qüvvələrə qarşı ardıcıl mübarizə aparan təqidçilərindən biri olmuşdur: "XX əsrin əvvəllərindən sağlam bədii düşüncənin nəticəsi kimi ərsəye gelən romanlarla yanaş, roman adına xeyli cizmə-qaralar da meydana çıxmışdır". S.Hüseyn romanın milli edəbi prosesə nüfuzunun bu qeyri-sağlam istiqamətine qarşı ardıcıl mübarizə aparan təqidçilərindən biri, bəlkə də birincisi olmuşdur. Onun bu istiqamətə yəzdiqəti möqalələrini akademik K.Talibzadə çox diqqətlə araşdırılmışdır. Həmin araşdırılarda birbaşa istinadlı deyə bilerik ki, Seyid Hüseyin o illərdə edəbi prosesdə bədii nəşr, o cumuledə roman adına meydana çıxan əsərlərin hansının orijinal yaradıcılıq məhsulü, hansının isə müxtəlif mənbələrindən, o cumuledə dünya edəbiyyatı nümunələrinən iqtibas edildiyini müəyyənəşdirə bilmış, bu "yol"un perspektivsiz, əhəmiyyətsiz, hətta zərərli bir iş olduğunu sübut etməyə çalışmışdır". T.Salamoğlunun araşdırımlarında əsəsən, "S.Hüseyn təbdil və yaxud iqtibasla dəleyinə deyildi. Hətta bədii nəsrimizin, o cumuledə romanın yeni toşəkkül tapıldığı mərhələdə dünya edəbiyyatından iqtibasları o mümkin yollardan biri hesab edirdi. Lakin bu yolla

gedən yazıcının qarşısında qoyulan əsas tələb iqtibas edilən əsərin milliləşdirilməsi id. İqtibas edilən həyat materialı və obrazlar milli varlığının bədii toccosumü kimi meydana çıxmışdır. İqtibas və ya təbdilde sənətkarlıq şərtləndirən əsas amil bu idi".

Tədqiqatda "vətəndaş təqidçi" "məsləki təqidçilik, amalı Vətən eşqi, millət sevgisi" kimi təqdim olunan S.Hüseyni edəbi prosesdə narahat edən digər məsolələr də var idi. Bələ ki, təqidçinin dünya adəbiyyatından zərəri idəyalar ifadə edən əsərlərin tərcüməsi nəzər salır və o, tərcümənin bu əsərlərde Şərqiyanın ünvanına atılan bəhətlərin fərqiño vərməməsindən ciddi şəkildə narahat olurdu. T.Salamoğlu yazar ki, təqidçinin "Zülmün səməroası" məqaləsi məhz bu narahatlılığın neticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Məqalənin məzmunundan bəhs edən alimin qonaclarından öyrənirik ki, "o zaman tanınmış qadın yazarlarından olan Sakine Axundova Avropa edəbiyyatından Leo Delibin "Lakme" faciəsini "Zülmün səməroası" adı ilə Azərbaycan dilinə iqtibas etmiş, əsər H.Z.Tağıyev teatrında tamaşa yəqulmuş, tamaşa müvəffəqiyətə keçmiş, aktyorlar öz oyunu, əsəsən, məhərət oynamışlar. İlk baxışdan hər şey gözəldir, yerindədir və bələ bir hala ancaq sevinmək lazımdır. Lakin tamaşa sözün həqiqi mənasında, S.Hüseyni sevindirə bilmir. Məqalə də tamaşa müvəffəqiyətə keçən əsəri təqdir etmək müəsibatlı yazılmamışdır".

Təqidçi S.Axundovanın gördüyü işə təqidi yanaşır. Çünkü onun iqtibas etdiyi əsər Avropa "terəsgirliyi" ruhunda yazılmış, faciədə şərqlərin mənəviyyatı alçaldılmış, onların obrazları vəhi, tamahkar, hileyər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür mənfi hallardan yaxa qurtara bilmir" - deyə narahatlılıq keçirməsi bolanın köklərinin dərin olmasından xəber verir və S.Hüseyn ona qarşı ciddi mübarizə aparmağın vacibliyini diqqətə çatdırır.

Tədqiqatının müləhizələrinə bərəat qazandıran T.Salamoğlu yazar: "S.Hüseynin narahatlığı Avropa edəbiyyatının milli edəbiyyatı bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narahatlılığının təsadüfi olmadığını bildirir. Hətta təqidçinin "böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik Ə.Haqverdiyev kimi yazıcının bu cür qeyri-sağlam təsirinin təsadüfi hal olmaması ilə bağlı mübahidələrindən doğurdu. O düşündür ki, əgər Ə.Haqverdiyev kimi böyük edəbi təcrübəyə və milli düşüncəyə malik bir vətəndaş-yaziçi bələ, öz fəaliyyətindən bu cür mənfi həllardan yaxa qurtara bilməmişdir. S.Hüseynin yəhəsi, əsər o zaman üçün Avropada dövrüyədə olan yanlış bir dünyagörüşünün ifadəsi kimi yaranmışdır". Məsələnin dərinliyinə nüfuz edən tədqiqatçı S.Hüseynin narah